

логичность и алогизм, краткость и пространность, ясность и неясность, уместность и неуместность, разнообразие и однообразие, благозвучие и неблагозвучие, изобразительность и др.) [6, с. 4].

Педагогическая классификация. Классификация средств выразительности, представленных в педагогической речи (по Н. Д. Десяевой), отчасти оперирует риторической терминологией и включает: 1) фигуры выделения, основанные на сопоставлении слов во фразе и представляющие собой разного вида повторы слов (анафора, лексический и семантический повтор); 2) фигуры, образуемые соединением и перестановкой слов (полисиндетон, асиндетон, зевгма, амплификация), придающие тексту подробность или динамичность, усиливающие смысл речи; 3) фигуры речемыслеобразные (перифраза, ирония, уподобление, гипербола), более характерные для устной, особенно диалогической, речи, отражающие ход мысли и реакцию на реплики оппонентов; 4) фигуры, выражающие эмоции (риторический вопрос, риторическое ответствование, риторическое восклицание), которые способны усиливать не только выразительность, но и логический смысл речи [7, с. 164—165].

Лексические и синтаксические средства выразительности в педагогическом дискурсе называют также, соответственно, речевыми приёмами популяризации, влияющими на содержательную сторону объяснительной речи, и приёмами диалогизации речи, оживляющими её с точки зрения структуры [8, с. 341].

В работе Н. Б. Преснухиной отражается следующая дидактическая классификация риторических фигур: 1) фигуры, привлекающие внимание к содержанию речи и обеспечивающие адекватное восприятие информации (анафора, эпифора, фигура стыка, полисиндетон, антитеза, инверсия, градация, эллипсис); 2) приёмы диалогизации монологической речи и популяризации её содержания (риторический вопрос, риторическое восклицание, одобрение/неодобрение, фигура введения вымышленной речи) [9, с. 50].

Заключение. Наличие разных подходов к классификации средств выразительности свидетельствует о закономерном интересе к данному вопросу, поскольку способствует решению задач, связанных с овладением навыками и умениями, связанными с распознаванием, пониманием, продуцированием образной речи. Представляется верной точка зрения (Е. В. Клюев, В. П. Москвин), что создание общей и частных классификаций средств и приёмов выразительности, которые основаны на логической взаимосвязи языковых компонентов, будет способствовать созданию оптимальных условий для их усвоения и использования в речевой деятельности. Попытки классификации средств выразительности на педагогических основаниях позволяют расширить представление о возможностях их использования в учебной коммуникации.

Список цитируемых источников

1. Литературный энциклопедический словарь / редкол.: Л. Г. Андреев [и др.]; под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. М.: Совет. энцикл., 1987. 752 с.
2. Клюев Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): учеб. пособие для вузов. М.: ПРИОР, 1999. 272 с.
3. Русский язык. Энцикл. / редкол.: Т. А. Ганиева [и др.]; гл. ред. Ю. Н. Караулов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Большая Рос. энцикл.: Дрофа, 1997. 703 с.
4. Плещенко Т. П., Федотова Н. В., Чечет Р. Г. Стилистика и культуры речи: учеб. пособие / под ред. П. П. Шубы. Минск: ТетраСистемс, 2001. 544 с.
5. Штрекер Н. Ю. Русский язык и культура речи: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 383 с.
6. Москвин В. П. Стилистика русского языка. Теоретический курс. 4-е изд., перераб. и доп. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. 630 с.
7. Десяева Н. Д., Лебедева Т. А., Ассиурова Л. В. Культура речи педагога: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., стер. М.: Академия, 2006. 192 с.
8. Риторика: учеб. / З. С. Смелкова [и др.]; под ред. Н. А. Ипполитовой. М.: ТК Велби: Проспект, 2008. 448 с.
9. Преснухина Н. Б. Риторические фигуры как средство усиления выразительности учебно-научной речи учителя русского языка: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. М., 2000. 195 л.

Материал поступил в редакцию 11.05.2015 г.

УДК 811.161.3

В. М. Шавель, М. В. Швед

Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы

РАЗВІЦЦЁ ДАСЛЕДЧЫХ УМЕННЯЎ ПРЫ ВЫКЛАДАННІ ДЫСЦЫПЛІНЫ «СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА»

Уводзіны. Падрыхтоўчы этап да напісання курсавой ці дыпломнай работы вымагае ад аўтара вывучэння пытання распрацаванасці заяўленай праблемы ў навуковай і метадычнай літаратуры. Для гэтага ў студэнтаў павінны быць сфарміраваны вучэбна-інфармацыйныя ўменні працы з навуковай літаратурай, г. зн. уменне разумець навуковы матэрыял і ствараць на аснове яго другасны навуковы

тэкст. Закон эканоміі, які дзейнічае ў незлічонай колькасці інфармацыі, патрабуе ад чытача выпрацоўкі ўмення заўважаць істотнае, галоўнае, асноўнае ў навуковым тэксце і апускаць другаснае, менш важнае. Праца над навуковым тэкстам прымушае таксама заўважаць пазіцыю аўтара, вучонага па пэўных пытаннях, праблемах.

Асноўная частка. Важным этапам аналітыка-сінтэтычнай перапрацоўкі навуковага матэрыялу з'яўляецца яго кампрэсія (сцісканне). Мовазнаўцы называюць два асноўныя шляхі кампрэсіі навуковага тэксту: 1) змяншэнне інфармацыі, якая заключаецца ў тэксце; 2) захаванне інфармацыі ў адносна поўным аб'ёме [1].

Змяншэнне інфармацыі звычайна адбываецца за кошт пропуску падрабязнасцей і абагульнення тых частак тэксту, якія застаюцца. Шляхам змяншэння навуковай і метадычнай інфармацыі студэнты часта карыстаюцца пры напісанні рэфератаў розных тыпаў (інфарматыўных, індывідуальных і інш.), анагацый артыкулаў, падручнікаў, метадычных дапаможнікаў, навуковых прац, а таксама пры падвядзенні вынікаў назіранняў, эксперыментаў у параграфіах, раздзелах ці заключэннях навуковых прац.

Уменне сцісла перадаваць інфармацыю «складаецца з шэрагу больш прыватных: вылучаць галоўнае і другараднае, складаць план, сціскаць інфармацыю рознымі спосабамі, вызначаць найбольш аптымальныя моўныя сродкі» [2, с. 80].

Практыкаванні аналітыка-моўнага характару па гатовым тэксце, якія часта выкарыстоўваюць выкладчыкі на практычных занятках па сучаснай беларускай літаратурнай мове, накіраваны на ўзнаўленне асобных элементаў тэксту. Яны прадугледжваюць выпрацоўку навыкаў аналізу, абстрагавання, абагульнення, прымянення пэўных моўных дзеянняў. Практыкаванні на перапрацоўку гатовага тэксту патрабуюць навыкаў выпраўлення тэксту; стварэння ўдасканаленых, новых ці абноўленых (перапрацаваных) частак тэксту шляхам увядзення ў тэкст цытат, якія пацвярджаюць выказаныя аўтарам меркаванні; выключэння з тэксту лішняга (паўтарэнняў); набліжэння тэксту ў адпаведнасці з задумай аўтара да больш яскрава выражанай навуковасці і г. д.

Найбольш тыповымі памылкамі пры змяншэнні інфармацыі лічацца яе неапраўданыя страты, адсутнасць логікі ў падачы, скажэнне сэнсу першакрыніцы.

На занятках па сучаснай беларускай літаратурнай мове студэнты замацоўваюць уменні, набытыя ў агульнаадукацыйнай школе, па напісанні розных відаў пераказаў (падрабязнага, сціслага, выбарачнага, з творчым заданнем). Пад кіраўніцтвам выкладчыка ўдасканальваюцца ўменні вызначаць галоўнае і другараднае, абагульняць, замяняць простую мову і дыялог складанымі сказамі. Прааналізаваныя пісьмовыя працы студэнтаў паказваюць, што большасць з іх не ўмее на пачатковым этапе вызначаць тэму, адбіраць істотнае і апускаць дэталі, якія не маюць вялікага значэння для раскрыцця асноўнай думкі. Для фарміравання адпаведных уменняў сістэматычна пры выкарыстанні ўзорных звязных тэкстаў на розных этапах практычных заняткаў варта прапаноўваць алгарытм дзеянняў, напрыклад:

1. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і галоўную думку, адзначце вобразныя сродкі: а) метафары; б) эпітэты; в) параўнанні.
2. Прадумайце, каму будзе адрасаваны сціслы пераказ, якая яго задача.
3. Выдзеліце ў тэксце ўсе часткі.
4. Вызначце, якія часткі можна аб'яднаць, якія — апусціць. Чаму?
5. Складзіце план сціслага пераказу.
6. У кожнай частцы тэксту адзначце галоўнае.
7. Адзначце тое, што можна аб'яднаць.
8. Падбярэце абагульняльныя словы і сказы.
9. Сцісла перакажыце кожную частку.
10. Прадумайце, як звязаць часткі паміж сабой.

Немалаважным з'яўляецца і тэрэтычнае знаёмства з асноўнымі прыёмамі кампрэсіі (змяншэннем змешчанага ў тэксце інфармацыі і захаваннем інфармацыі ў адносна поўным аб'ёме).

Кожны прыём кампрэсіі варта прааналізаваць на пэўным тэкставым матэрыяле. Выкладчык пастаянна павінен прапаноўваць заданні на сцісканне тэксту, напрыклад:

1. Знайдзіце ў сказе ці групе сказаў элементы, якія нясуць значную інфармацыю.
2. Ацаніце важнасць інфармацыі ў кожным сказе абзаца.
3. Размясціце сказы абзаца па ступені важнасці інфармацыі.
4. Выключыце сказы, нязначныя з пункту погляду асноўнай інфармацыі.
5. Размясціце астатнія сказы ў паслядоўнасці, якая адпавядае тэксце.
6. Знайдзіце і выключыце лішнюю інфармацыю ў выбраных сказах.
7. Параўнайце розныя варыянты выключэння лішніх элементаў з абзаца, выберыце той, у якім найбольш поўна захоўваецца істотная інфармацыя.
8. Выключыце лішнюю інфармацыю ў некалькіх звязаных паміж сабой абзацах, беручы пад увагу тое, што ў абзацах магчымы паўторы, пераходы і звязкі. Унясіце дадатковыя скарачэнні ў кожны асобны абзац у адпаведнасці з асноўнай думкай, ідэяй тэксту або яго часткі.

Станоўчыя вынікі па фарміраванні ўменняў аналізаваць прапанаваны тэкст даюць заданні і практыкаванні на выяўленне тэмы і ідэі, напрыклад:

1. Выявіце словы, якія выражаюць тэму ў абзацы, тэксце. Прасачыце за зменай гэтых слоў.
2. Знайдзіце фрагменты, якія будуць абагульняць тэму абзаца, тэксту.
3. Аб'яднайце фрагменты, у якіх абагульняецца тэма.
4. Сфармулюйце тэму абзаца, адказваючы на пытанні.
5. Знайдзіце абагульняючыя словы і сфармулюйце тэму.
6. Сфармулюйце тэму самастойна.

Заданні на выяўленне ідэі тэксту, напрыклад:

1. Выберыце з тэксту эпизоды, важныя для раскрыцця ідэі.
2. Выберыце фрагменты тэксту, у якіх ідэя сфармулявана аўтарам.
3. Выберыце фрагменты тэксту, у якіх ідэя выражана ў падтэксце.
4. Знайдзіце фрагменты, у якіх раскрываецца ідэя, выражаная ў загаловку.
5. Параўнайце два варыянты фармулёўкі ідэі.
6. Змяніце аўтарскую фармулёўку ідэі.
7. Згрупуйце фрагменты, якія змяшчаюць ідэю тэксту і могуць быць выкарыстаны як матэрыял для асабістых вывадаў.
8. Пацвердзіце ідэю тэксту, выражаную аўтарам.

Другі шлях кампрэсіі навуковага тэксту — шлях захавання адносна поўнага аб'ёму інфармацыі — адбываецца пры дапамозе прыёмаў апушчэння, сумяшчэння і замяшчэння [3, с. 53—54].

Прыём апушчэння — гэта пропуск, выключэнне з тэксту элементаў, якія паўтараюцца (напрыклад, выказнікаў у складаных сказах, калі яны ёсць у папярэднім кантэксце; апушчэнне аднаго або некалькіх сінонімаў; дублетных слоў (зmeshчаных у дужках); выключэнне сказа ці яго часткі, якое мае нязначнае значэнне або дубліруе папярэдняе; спасылка на малюнкi, графікі і пад.). Спачатку работа па выключэнні элементаў павінна праводзіцца калектыўна, каб студэнты запамнілі ўзор такога выключэння. Напрыклад:

У залежнасці ад вытворнасці — невытворнасці слова, наяўнасці адной ці некалькіх асноў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні таго ці іншага лічэбніка, а таксама ад колькасці слоў у саставе намінацыі ўсе лічэбнікі з пункту гледжання сінхраніі паводле структуры падзяляюцца на: 1) простыя (вытворныя і невытворныя), 2) складаныя, 3) састаўныя. — Пасля замены: Паводле структуры лічэбнікі падзяляюцца на: 1) простыя (вытворныя і невытворныя), 2) складаныя, 3) састаўныя.

Спосаб складання займае параўнальна невялікае месца ў сістэме словаўтварэння прыслоўяў. Спосабам складання прыслоўі ўтвараюцца звычайна са словазлучэнняў. Некаторыя прыслоўі ўжо страцілі сувязь са словазлучэннямі, на базе якіх яны ўтварыліся, і з пункту погляду сучаснай мовы лічацца невытворнымі: стрымгалоў, аберуч, басанож, сёлета; у другіх прыслоўяў суадноснасць са словазлучэннямі даволі выразная: штодня, штогод. — Пасля замены: Спосабам складання прыслоўі ўтвараюцца са словазлучэнняў. Некаторыя прыслоўі ўжо страцілі сувязь са словазлучэннямі і лічацца невытворнымі: стрымгалоў, аберуч, басанож, сёлета; у другіх прыслоўяў суадноснасць са словазлучэннямі даволі выразная: штодня, штогод.

Прыём сумяшчэння заключаецца ў тым, што два або некалькі сказаў падобнай канструкцыі накладваюцца адзін на другі, і ў выніку гэтага накладання ўтвараецца скарочаны сказ з аднароднымі членамі, звязанымі злучнікамі. Напрыклад:

У залежнасці ад здольнасці дзеясловаў абазначаць дзеянне, якое накіравана непасрэдна на аб'ект дзеяння, або дзеянне, якое не прадугледжвае такога аб'екта, дзеясловы бываюць пераходнымі і непераходнымі. Дзеясловы, якія абазначаюць стан асобы, прадмета ці з'явы, выражаюць пэўную характарыстыку праз дзеянне, не прадугледжваюць аб'екта дзеяння і таму называюцца непераходнымі. Да іх адносяцца дзеясловы тыпу старэць, весяліцца, грымець, цвісці, смяцца, згінацца. — Пасля замены: У залежнасці ад здольнасці дзеясловаў абазначаць дзеянне, якое накіравана непасрэдна на аб'ект дзеяння, або дзеянне, якое не прадугледжвае такога аб'екта, дзеясловы бываюць пераходнымі і непераходнымі. Дзеясловы, якія абазначаюць стан асобы, прадмета ці з'явы, выражаюць пэўную характарыстыку праз дзеянне, не прадугледжваюць аб'екта дзеяння і таму называюцца непераходнымі, напрыклад: старэць, весяліцца, грымець, цвісці, смяцца, згінацца.

Уменне складаць сказы пэўнай структуры і звязваць іх у пісьмовай мове — гэта тое асноўнае звязно ў моўным і маўленчым развіцці студэнтаў, якое рыхтуе іх да авалодання звязнай літаратурнай мовай. Добра робяць тэма выкладчыкі, якія «пры навучанні пераказу аналіз звязных тэкстаў максімальна спалучаюць з сінтэзам, са складаннем сказаў на тэму, заяўленую ў аўтарскім тэксце, з іх групойкай, размяшчэннем, скарачэннем і пашырэннем, увядзеннем у кантэкс т звязных выказванняў» [4, с. 40].

Прыём замяшчэння — замена доўгіх элементаў тэксту больш кароткімі з захаваннем сэнсу змененых элементаў: замена аднародных членаў абагульняльнымі словамі; замена фрагмента сказа сінанімічным спалучэннем; замена сказа або яго часткі ўказальным, азначальным або адмоўным займеннікам; замена складаназалежнага сказа простым; замена прамой мовы ўскоснай. Напрыклад:

Прыслоўі не маюць форм роду, ліку і склону, не спрагаюцца, не маюць канчаткаў (у складзе прыслоўяў выдзяляюцца суфіксы -а, -аму (-яму), -е, -у, -ы і інш.). — Пасля замены: Прыслоўі нязменныя (у складзе прыслоўяў выдзяляюць суфіксы -а, -аму (-яму), -е, -у, -ы і інш.).

Асноўная памылка шляху захавання адносна поўнага аб'ёму інфармацыі — гэта залішняя інфармацыя. Варта адзначыць, што, працуючы над навуковым тэкстам, варта вучыць студэнтаў карыстацца разнастайнымі прыёмамі кампрэсіі тэксту адначасова.

Заклучэнне. Метадычна правільная арганізаваная падрыхтоўчая работа са студэнтамі да аналізу і складання тэкстаў розных тыпаў і стыляў садзейнічае фарміраванню даследчых уменняў і навыкаў.

Спіс цытаваных крыніц

1. Кобков В. П. Способы сжатия текста при переводе научно-технической литературы // Язык научной литературы. М., 1975. С. 234—245.
2. Кананенка Т. М., Малажай Г. М., Пашкевіч М. І. Праца з тэкстам на ўроках беларускай мовы : вучэб.-метад. дапам. / пад рэд. Г. М. Малажай. Брэст : Універсітэцкае, 1993. 104 с.
3. Маршэўская В. В. Беларуская мова (прафесійная лексіка) у сінтаксічным і стылістычным аспектах: вучэб. дапам. Гродна : ГрДУ, 2002. 115 с.
4. Пісарэнка А. М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы : вучэб. дапам. Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры, 2003. 90 с.

Матэрыял поступил в редакцию 11.05.2015 г.

УДК 081

О. А. Швецова, А. В. Радик

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Воронежский государственный университет», Воронеж, Российская Федерация

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ СЛОВА «СЕМЬЯ» В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Введение. Как известно, лексика — один из самых подвижных пластов языка. Семантика слова складывается постепенно, приобретая или теряя некоторые значения. В рамках данной статьи попытаемся проследить развитие значений некоторых слов, составляющих ядро лексико-семантического поля «семья».

Основная часть. В словаре современного русского литературного языка значение слова «семья» определяется так: семья — 1) группа близких родственников, живущих вместе; в переносном значении «семья» — группа, организация людей, спаянных дружбой и объединённых общими интересами; 2) группа животных, птиц, состоящая из самца, одной или нескольких самок и детёнышей; 3) группа родственных языков, объединённых общностью происхождения; 4) род, поколение [1, с. 637—638].

Но вряд ли такие значения были у слова изначально. Оказывается, в старославянском языке слово сѣмья употреблялось с собирательным значением «рабы, челядь». От него было произведено сингулятивное сѣминь — «раб». В литовском есть соответствующее слово seimuna, диал. seima [2, с. 374], означающее «семья, родня, челядь». В латышском saime — «челядь, большая семья». В древнерусском языке широко отражалась до конца XIV века старославянская традиция, но наряду с нею с XII века засвидетельствовано и второе, собственно русское значение, — «семейство, родственники». Близость этого старого русского значения к указанным выше значениям латышского saime и литовского seima, seimuna позволяет считать древнейшим: «большая семья, задруга». Это наследие дофеодальной, родо-племенной эпохи.

Однако в истории слова «семья» был ещё один, специфически русский этап. Древнерусские тексты XVI—XVII веков дают материал, свидетельствующий, что слово «семья» имело наиболее сложную семантическую структуру именно в этот период: 1) ближе всего старославянскому, но не тождественное, а в сущности более древнее значение мы видим в тексте 1585—1589 годов, где семья значит «хозяйственный коллектив из лиц родственных и неродственных»; 2) в деловом документе 1516 года слова «семья» и «заговор» являются синонимами, т. е. обозначают «единомышленников, сговорившихся и действующих заодно»; 3) ряд текстов не оставляет сомнений, что примерно в то же